

ЕТИКА

Елена Борисова

Списание „Философски преглед“ излиза между 1929 и 1943. За своя 15-годишен живот се превръща във важна културна, социална, философска трибуна, от която звучат актуални и важни въпроси, вълнуващи българската интелигенция и общественост в първите десетилетия на XX век. В своето развитие българската философска култура винаги е била част от европейското културно пространство. Макар и с известно закъснение, под една или друга форма, в нея са се проектирали идеите на най-напредничавите мислители на века. Освен темите за изкуството, езикознанието, психологията, „Философски преглед“ обръща внимание и на етиката като важен аспект от душевния живот на човека. В редица статии в списанието се наблюдава акцент върху нравствеността, егоизма, морала, отношенията между половете и други проекции на вътрешния живот на индивида.

ЩРИХИ КЪМ ПОЯВАТА НА ЕТИКАТА В БЪЛГАРИЯ

Думата *етика* се употребява за пръв път от Аристотел. С този термин философът е идентифицирал знанията в една област, обхващаща теми като управлението, икономиката, отношенията между обществото и държавата, свободата, висшето благо, добродетелите, приятелството и др. Аристотел замисля етиката като философия на обществото, на всекидневния живот, но в процеса на задълбочаване на своите познания в тази област постепенно философията на обществото е наречена *политика*, а философията на семейството и на управлението на личното поведение – *етика*. Според Аристотел терминът етика е произведен на древногръцката дума етос (нрав, обичай). Първоначално етос се е употребявала за обозначаване на леговищата на животните, но по-късно разширява своето значение до посочването на пребиваването на живи същества – включително и човекът. Етосът обозначава нагласата, представата у една човешка общност, нейните принципи и обединителни духовни ядра, за които важни маркери са всекидневните образци на поведение, разглеждани като норми за постъпване в една или друга ситуация. Затова и нравите често съвпадат с обичайте, специфичните духовни стандарти, предавани чрез традицията като приемственост между поколенията.

Две са главните употреби на етоса от Аристотел. Първо, отнася го до обичаите и нравите на една човешка общност. Второ, засяга характера на човека и неговата предразположеност към добродетел и порок. Етиката е философия на етоса, метафизическо знание за поведението на личността, за качествата на индивида, система от норми, цели и средства за постигане на висшето благо за общността и отделния човек. И още – етиката е философско знание за човека, за ориентирите на неговото мислене, поведение, за доказване и постигане на главната цел на живота – щастието.

Важен за развитието на съвременната етика е XVII век. Това е векът, в който устойчиво се налага нова парадигма за света, изградена върху основната духовна доминанта, която и днес е господстваща – науката, оказала влияние, като цяло, върху развитието на европейската цивилизация. Друг важен генератор на духовно влияние е християнството, което също променя визията за морал с появата на идеите на Мартин Лутер. Християнският морал и етика губят приоритетното си значение, насочвано от философията на католицизма, която игнорира индивидуалната човешка участ за сметка на подчинението на духовенството, вече не отговарят на новите представи за равнопоставеност, морал и реализация на човешките сили. През този век са положени основите на индивидуализма и свободата на личността. Етиката не е просто философска наука в класическия смисъл на думата; престава да бъде съзерцателно размишление за съдбата на човека и, повлияна от природните науки, развива своя приложен характер, разкрива природните заложби на човека, критикува ограниченията пред предприемчивостта и индивидуалната реализация.

XIX век също е приносен за етиката. От важно значение за развитието ѝ са появата на национализма (изграден върху принципа на етноса), марксизмът, а идеите на Ницше са съществен стимул за глобална преоценка на ценностите. Немският философ прави преоценка на съществуващия всекидневен морал, изграден върху основите на християнското състрадание и любов към ближния. Представя земния човек с доста недостатъци и го заменя със свръхчовека – една личност, лишена от морални задръжки. Етиката престава да бъде духовният наставник на човешката личност, предлагаща общочовешки ценности и ориентири за бъдещето. Тези тенденции в етиката се развиват и през XX век, където класическите въпроси (Що е морал? Що е добро?) продължават да задълбочават своите деконструктивни тенденции. Доброто вече *е трудно за идентифициране, а моралът най-често изразява човешки емоции и конструкции, чиято истинност подлежи на интуитивно откритие и е различна от верификациите на*

научните съждения¹. През 50-те години на XX век сериозен тласък получава приложната етика, а през следващите десетилетия биоетиката, медицинската етика, вследствие на развитието на новите технологии, все по-често започват да се използват като средство за проблематизиране на мястото на човека в света и границите на човешкото.

Етиката в България в началото на XX век е повлияна и от тенденциите в световен мащаб. Развитието ѝ е свързано с няколко основни етапа. Първият обхваща процеса на преход от традиционно към урбанизирано, модерно общество в страната, реализирани през политически и икономически модели от Освобождението до 1944 г. Вторият обхваща периода от 1944 г. до 60-те години на XX век. Третият – от 60-те до края на 80-те години, а четвъртият – от 90-те години до наши дни. Разпадът на традиционните ценности и стремежът към догонване на развитието, създаването на модерна мобилизационна система, промените у човека пораждат немалко етични проблеми, отразени в литература и проучвания. Горепосочените етапи проследяват именно развитието на етиката у нас. В статия на Недялка Видова² са проследени характерните особености на всички етапи. Осмислянето на случилото се с етиката в България, пише авторката, почива върху следните три философско-теоретични предпоставки, показващи тясната връзка между етика и философия: *Първо, за човешката дейност теологичната каузалност е по-значима от физическата и измерението на дължимото има приоритет пред това на съществуващото. Второ, усвояването на моралните ценности е една от основните трансмисии на културна интеграция. Трето, изборът на ценности, според израза на Чарлз Тейлър „силните предпочитания“, лежи в основата не само на собствената идентичност, но и на типа обществена ситуация³.*

Всъщност още в началото на XX век у нас се появяват и първите учебници в тази област, предназначени както за висшите учебни заведения, така и за гимназиалните

¹ Вж. **Нешев**, К. Система на етиката. София: Парадигма, 1999.

² Вж. **Видова**, Н.. Поглед върху историята на етиката в България. – *Критика и хуманизъм*, 2009, № 1, с. 151–170.

³ Пак там, с. 151.

етапи на обучение⁴ и професионалното училище⁵. Увеличава се броят на публикациите по етика⁶, както и курсовете в Университета, насочени към методиката на преподаване на етиката в средното училище⁷.

У нас се пренасят различни версии на водещите нормативни етически теории, главно от Германия, където са завършили видни наши автори, пишещи по проблемите на етиката. Силно влияние имат версиите на кантианството и неокантианството, развивани от Димитър Михалчев (гл. редактор на сп. „Философски преглед“), Иван Георгиев, Цеко Торбов и др. Безкористието, навлизането в проблемите на егоизма, подчинеността на дълга са нормативна основа за морала на едно излизащо от традициите общество⁸. Те са *закъсняла реакция на философската интелигенция в едно късняло в развитието си общество срещу егоизма, оеснафяването, дребнобуржоазния дух, користта, носени от разгръщащата се инструментална рационалност на новата буржоазна действителност*⁹. Наред с кантианството и неокантианството влияние имат и други теории като: ницшеанството¹⁰, фройдизмът¹¹, търсенето на биологичните основи на морала¹² и др.

Не е случайно, с оглед и на сериозния интерес към етиката у нас в началото на ХХ век, че сп. „Философски преглед“ отделя немалко място за проблемите, вълнували българина в първите десетилетия на века. Егоизмът, моралът, взаимоотношенията между половете, мястото на жената в съвременното общество са теми, които и днес са актуални и носят със себе си полемичността, противоречията и казусите на своето време.

⁴ Една от първите публикувани у нас книги, засягаща проблемите на морала, е „Книжка за благородството“, издадена в Браила през 1864 г. Това е едно от първите учебни помагала, използвано в българските училища при разглеждането на моралните проблеми от светска гледна точка. Интересен е фактът, че още в края на ХІХ век в България се изучава светски морал в рамките на редовната учебна дисциплина етика. Тя не се преподава самостоятелно, а е включена в рамките на цикъл от философски дисциплини. В първите десетилетия на ХХ век излизат немалко учебници по етика. Ето и някои от тях: на Д. Никилов „Учебник по етика за гимназиите и педагогическите училища“ (1915), на Х. Стоянов „Проблеми на етиката. Ръководство за изучаване на етика в V клас на гимназиите“ (1914), на М. Герасков „Етика. Учебник за VIII клас на гимназиите и педагогическите училища“ (1929) и др.

⁵ Вж. **Лазаров**, Р. Учебник по благонравие за I и II курс на допълнителните занаятчийски училища (1939).

⁶ Напр. публикации на Никола Илиев, Христо Негенцов, Христо Тодоров и др.

⁷ Пионер в това направление е Петър Йонков, който чете лекционен курс „Методика на гимназиалното обучение по философска пропедевтика и педагогика“.

⁸ Вж. **Проданов**, В. Етиката в България – вчера днес и утре. – В: *Етиката в България – вчера, днес и утре*. В. Търново: Фабер, 2005, с. 7–29.

⁹ Пак там, с. 12.

¹⁰ Представени от Янко Янев и Димитър Иванчев.

¹¹ При Атанас Илиев и др.

¹² Ал. Стамболийски, Асен Златаров и др.

ЕГОИЗЪМ И МОРАЛ

Темите за егоизма и морала силно вълнуват сътрудниците на сп. „Философски преглед“. Разгледани през различни парадигми, те имат отношение както към проявленията на човешката природа, така и към развитието на нравствения живот на индивида. В статията „Егоизмът и безкористието като принцип на нравствения живот“ (5, 2)¹³ Иван Георгов разглежда проблемите за егоизма и безкористието през философските възгледи на Сократ, Джордано Бруно, Им. Кант и др. Още в началото на своята статия авторът поставя важни въпроси, вълнували философите още от древни времена: Кое действие наричаме нравствено, морално? На кои действия приписваме качеството добро, нравствено и ги отличаваме от лошите, безнравствените действия? Възможно ли е човекът да действа, без да обръща внимание на своите лични чувства? Нима опитът не може да ни посочи и такива дела, които са продиктувани от обич към нещо друго, освен към собствения Аз? и др.

В своето развитие човек се стреми не само да постигне познание за действителността, но и да подложи някои прояви на тази действителност на оценка, на която подлагаме и актовете на нашата воля, стремежите ни, действията, като им придаваме известна стойност. Подобна оценка има отношение към възприемането на подобни прояви през качества като *добро* и *лошо*, *нравствено* или *безнравствено*, а наричаме добра проява онази, която сме харесали, а лоша – която не сме одобрили. Тези разсъждения човешкото същество осмисля като морални, етични и се схващат като общи правила за действията и стремежите. Нравствено, по думите на Георгов, *бихме нарекли онова действие, при което деецът, преследвайки доброто на другите, е турил съвсем настрана своето собствено благо, своето щастие или нещастие, дето не е неговото индивидуално, лично добро го кара към извършване на такова действие, ами други мотиви, едно добро, което лежи във от неговия тесен индивидуален кръг, дето в своите действия той следва един закон, който превишава неговото индивидуално съществуване*¹⁴. Катализатор на човешките действия, когато са съзнателни, са чувствата на наслада и болка, на които е подчинена нашата природа. В тази посока Джереми Бентъм разсъждава, че природата е поставила човечеството под властта на два върховни господари – насладата и болката. От тези виждания изниква въпросът по какъв начин

¹³ Статията е публикувана в кн. 2, год. V, с. 97–113.

¹⁴ Пак там, с. 98.

човекът би могъл да действа, дистанцирайки се от собствените домогвания до добро, щастие или нещастие, наслада и болка. Сократ например е бил осъден на смърт, защото се е изправил срещу атинските нрави и наредби¹⁵. Вместо да запази живота си, той предпочита да го унищожи, за да съхрани своето достойнство. В този случай философът предпочита своите убеждения пред личното благо. Друг подобен пример е с Джордано Бруно, обвинен от римската инквизиция, че със своите постъпки и учение се изправя срещу католическата църква.

Тези два примера са доказателство за преодоляването на личните подбуди и граници и издигането на индивида до действия, подчинени на по-висша цел, на сила, която го подбужда към постъпки, извън личното благоденствие. Именно тези закони, които налагат на човека неегоистични, безкористни действия, е необходимо да ръководят нашите житейски посоки. Нравствеността, по разсъждения на Кант, предполага необходима борба против личните природни убеждения, в основата на които лежат нашите собствени чувства. Противопоставянето от страна на Кант на морала на егоизма го води до схващането, че нравственият живот трябва да се ръководи от съзнанието за дълга като борба против собствените ни наклонности. Някои мислители препоръчват разумен егоизъм (напр. Хелвеций), който обяснява всички наши действия. Човешката природа се намира под влиянието на първобитно влечение, именно самолюбието, проявено в стремеж към наслада и отбягване на болката. Хелвеций обосновава утилитарния морал, изграден върху егоизма. Тезата му е продължена от Дж. Бентъм.

В статията „Егоизмът като етическа проблема“ (10, 3)¹⁶ Д. Михалчев продължава темата за егоизма като етически проблем, допълва и задълбочава разсъжденията от предишната статия. В науката за нравствеността съществува схващане, че човек се стреми към своето лично удоволствие. Щастието, благополучието са крайна цел на всяка воля. С други думи – винаги и навсякъде стремежите на човешкото същество са свързани с неговото собствено удоволствие, което е в основата на егоизма в човешката природа. Подобни възгледи са застъпени от Демокрит, Сократ, Епикур и др. Личното щастие и удоволствие лежат в основата на етични учения, наречени *евдемонизъм*. Основната

¹⁵ През 399 г. пр.н.е. Сократ е обвинен, че не почита боговете, въвежда нови богове и по този начин развращава и покварява младежта. Философът стига до прозрението, че атинското общество е достигнало своя връх на развитие и деформациите в робовладелската демокрация са неизбежни. Противник е на традиционните предрасъдъци и нерационалните масови практики, особено в политическия живот. Осъден е на смърт. Изпива чаша с отрова (бучиниш) и няколко минути по-късно умира. (Вж. **Витанова**, Н. Възгледите на Сократ в границите на образователната парадигма. – *Философия*, 2015, № 1, с. 93–105.)

¹⁶ Статията е публикувана в кн. 3, год. X, 1938, с. 193–206.

психологическа мисъл, върху която се изгражда тази насока в етиката, е изразена от Епикур, който твърди, че човекът не може да се стреми към нищо друго, освен към собственото си удоволствие. Михалчев прибегва до психологически анализ на проблема за егоизма. В своята статия авторът разяснява до каква степен човешките желания са обвързани с личното удоволствие, което му доставят, като тръгва от изясняването на думата *воля*. Авторът изхожда от съзнателното същество като генератор на волята. Който иска нещо, пише Михалчев, *той всякога си представя една или друга бъдеща промяна и тая промяна е „искането“: тъкмо тя се явява като цел на волята*¹⁷. В седем точки са представени основните пътища, по които волята се изразява през „искането“, както е зададено в статията, за да предизвика промяна, удовлетворение, неудовлетворение при домогването до дадена цел. Докато човек иска, той иска не само емоционално състояние, не само удоволствие, както е поддържано от етиката на евдемонизма, а на доставящо удоволствие. Михалчев излага възгледите на евдемонистите за постигането на личностно удоволствие като висша цел, за да изложи своята позиция, че постигането на целта понякога е свързано с неудоволствие. Пример е даден с господин, който спира да ходи по кафенета, кина, театри, облича се скромно, пести пари, за да прекара няколко месеца в Париж. Желанието на господина е пребиваването му за шест месеца в Париж, а всичко около подобна цел е обвързано с действия, повечето от тях неприятни. Често човек иска и неща, които му носят страдание, но само за да постигне крайната си цел, дадена от сиянието на удоволствието. Михалчев излага още примери, за да подчертае, че колкото е невярно, че всяко искано, всяка крайна цел са свързани с личното удоволствие, толкова е истина, че във всяко искано участва и представата за лично удоволствие. Грешката, която извежда относно евдемонизма, е свързана с разкъсването на едно цяло, върху което е изградена етиката на егоизма. От философията на гърците, до учението на Хелвеций, до социалния евдемонизъм на Бентъм и др., през етическите схващания на Спенсър, включително и Фройд, се наблюдават всички стъпала на изтъкването на евдемонизма против безкористието. Възможна ли е безкористна воля? А безкористни постъпки? Според евдемонизма безкористната воля противоречи на крайната цел на всяко волево същество. В заключение Михалчев обобщава, че удоволствието не е крайна цел на всяка воля. Една етика, която се опитва да тръгне от егоизма като основа на всяка воля, не е в състояние да изведе научните основания на своята задача.

¹⁷ Пак там, с. 193.

Няколко години по-късно, отново на страниците на сп. „Философски преглед“, Михалчев продължава да развива темите за егоизма, но включва и морала¹⁸, като влиза в спор с уводна статия на Стефан Йовчев¹⁹, в която авторът се опитва да даде ново решение на стария проблем за естеството на морала. Йовчев тръгва от убеждението, че главната задача на етиката е да обуздае естествения егоизъм, вложен от природата у човека, а обуздаването е необходимо да се извърши, според досегашната етика, в интерес на общественото съжителство. С други думи – основният проблем на етиката е как човешкият егоизъм трябва да се превърне в алтруизъм. Етиката на миналите поколения е етика на слабите, пише в статията Йовчев, поради погрешния в основата си стремеж към абсолютно елиминиране на биологичния егоизъм и неестествения стремеж той да се унищожи. Егоизмът олицетворява жизнената сила на индивида, а оттук следва, че добродетелите, които са били диктувани досега от алтруизма, са рожба на едно болно човечество и не могат да имат морална стойност. Статията на Йовчев е противоречива, защото, от една страна, се опитва да покаже как етиката ни разкрива колко е важно човешкият егоизъм да се превърне в алтруизъм, а, от друга страна, се опитва да анализира човешката душа, като изтъква, че абсолютното отстраняване на егоизма се оказва пълна противоположност на природата. В основата на размишлението на автора се оказва следното твърдение: Човек по природа е егоист, а досегашната етика се е стремела да унищожи изцяло този егоизъм, чрез което тя влиза в ясен конфликт с природата. Ако обаче човек по природа е егоист? Какви са неговите алтернативи? За да се пригоди към обществения живот, той трябва да обуздае своя егоизъм, да смаже своята природа. Авторът противопоставя човека в природно състояние на човека, взет в пълна противоположност на природата. Аз не виждам, пише Михалчев, *човешко същество, което да е напълно свободно от каквото и да е обществено отношение. Такъв „природен човек“ не съществува днес в действителността. Ала такова природно създание не е имало в миналото, никога изобщо*²⁰. Тезата, че човекът по природа е егоист, не е нова за етиката. Почти всички древногръцки мислители са на мнение, че човек се стреми към своето лично щастие, домогва се към своето собствено удоволствие. Алтруизмът, доколкото засяга волята на хората, израства върху почвата на обществените отношения, в които се развива човекът. За Йовчев алтруизмът е израз на болно човечество и е

¹⁸ Статията „Етиката на слабите и моралът на силните“ е публикувана в бр. 2, 1942, с. 97–114.

¹⁹ Статията „Революция на етиката“ е публикувана в кн. 1 на периодичния сборник „Философия и социология“.

²⁰ Вж. „Етиката на слабите и моралът на силните“, публикувана в бр. 2, 1942, с. 99.

противоприродно. Това означава, разсъждава Михалчев, *че природата здраво ни диктува да се отърсим от всякаква общественост, да скъсаме всякакви социални роли, да плюем на всякакви задължения към роднини, сестри... Тогава щели сме да дойдем в хармония с природата, човечеството цяло да оздравее, естественият егоизъм цял да бъде спасен от цялото унищожение и в такъв случай цяла да бъде обезпечена почвата на една революция в етиката*²¹. Според Йовчев излиза, че етиката на дълга е етика на слабите, защото задължението към родителите например и извършването на добрини спрямо тях няма никаква нравствена стойност, а са възприемани като слабост в характера. Всичко, което е отрицателно от етична гледна точка, е резултат от слабост и страх. Под слаб обаче ние можем да разбираме и физически, и духовно слаб, разсъждава Михалчев, а представената от Йовчев революционна етика илюстрира морала на господаря, който заповядва. А моралът във всяка епоха не просто отразява света такъв, какъвто е, а поставя и въпроса за света – такъв, какъвто все още не е, но може би към него се стремим.

За проявленията на човешката природа и за преминаването от природния към очовечения свят е публикувана отделна статия в сп. „Философски преглед“. Камен Иванов²² проследява процесите по физическа и духовна трансформация на човека, тръгвайки от зората на неговото развитие. В началото на статията авторът разсъждава върху възгледи, свързани с връщането на човека към природата, към животното у него. Този завой от хуманизирането към органичното е необходима стъпка към връщането му в природно-племенния живот. Очовечаващият се човек, пише авторът, *бил станал една безжизнена и абстрактна фигура; нужно било да му се влее живот чрез възвръщането му към природното човешко същество*²³. Всъщност желанието за скъсяването на връзките с природата, за постепенното обръщане на човешкия вид към собствените му корени, е осезаема през XX век вследствие на научно-техническата революция и механизацията на все повече нива на нашето съществуване. Същевременно през този век човешкото същество е поставено на хирургичната маса на науки като биологията, генетиката и др., а теорията на Дарвин за произхода на видовете продължава да вълнува изследователите.

Първият природен човек все още не е истински човек, а предшественик на човека. Изправената стойка е важна промяна за отделянето на човека от животинското царство.

²¹ Пак там, с. 104–105.

²² Вж. Иванов, К. Очовечаване на човека, бр. 3, 1942, с. 219–239.

²³ Пак там, с. 219.

Езикът, членоразделната реч и общественият живот са следващите важни стъпки към човека. Очовечаването му е комплексен процес, засягащ биологичната, органичната природа, човекът като материално, трудещо се същество и неговото цялостно съзнание. Трите важни области, които авторът засяга в статията, за да проследи пътя към човека са: природната същина на човека, материално-трудовия живот и съзнанието.

Разнообразната храна и трудово-общественият живот на човека се отразяват върху анатомията и физиологията. Храносмилателната система се скъсява, изчезват някои храносмилателни органи, зъбите се променят. Най-дълбоките промени се извършват в нервно-мозъчните органи. Биологичните качества и черти също са претърпели съществени изменения под влиянието на условията и въздействията на историческото развитие. Най-бавно изменяеми са морфологичните белези – цвят на кожата, форма на лицето, тялото и др. С появата на обществено-трудовия живот процесите по очовечаване се динамизират. Първобитният човек е роб на суровата борба за прехрана. С развоя на техниката времето, което отделя за търсенето на храна, се скъсява. Машините заместват ръката, спестяват много време, правят човека господар на природата. Подобряването на жизнените условия е важен фактор и за развитие и на творческите способности.

Душата на първобитния човек прилича на душата на висшите животни. Голям дял в психиката на първобитния човек заемат несъзнателни действия и емоции. Това е периодът, в който митологичното съзнание все още е контролирало човешките действия, задавало е картина на света, конструирана през сетивно-предметни съдържания, суеверия и мистика. С появата на критическото мислене човешкото същество възприема други инструменти за опознаване на битието, а развитието на науките, на все по-голямата роля на рационализма, са важен катализатор за еволюцията в мисленето. Една от съществените особености на човешката психика е самосъзнанието, което го отдалечава от животинското царство. Авторът обръща внимание на морала и егоизма като важни елементи от развитието на човешкото същество. Очовечаването в моралния живот *и моралното съзнание на човека представлява най-голям интерес, понеже поведението на човека към обществото, към другите хора най-добре и най-типично изразява, доколкото той се е освободил от варварския дух и е станал човек*²⁴. Важен въпрос е поставен и за степента, в която човекът е егоист или алтруист, основни теми за етиката и в наши дни. По проблема за моралната природа на човека учените се разделят

²⁴ Пак там, с. 231.

на две групи. Едната от тях твърди, че човекът е егоист по природа, както вече беше споменато в предишните статии и се опитват да построят морала върху егоизма. За Шопенхауер егоизмът е главният и основен нагон както у човека, така и у животното. В схващанията на философите от тази група се наблюдава обща посока, а именно, че моралът е немислим без егоизма, а моралните действия и норми се свеждат до по-голямо или по-малко съгласуване, примирение на егоизма с интересите на другите в обществото. За други изследователи биологичното същество у човека е егоистично, но като духовна личност човекът е чужд на егоизма и е носител на общочовешки алтруистичен морал. Най-ярки изразители на тази идея са Сократ, Кант и др. В техните морални схващания нравствената човешка личност се противопоставя на биологичните потребности на човека. Моралният растеж на човека те виждат в борбата с животното у него. Огюст Конт е на мнение, че егоизмът и алтруизмът са еднакво присъщи на човешката природа. Моралното усъвършенстване според него представлява постепенно превръщане на човека в алтруистично същество.

Камен Иванов подкрепя тезата, че човекът по природа не е нито егоист, нито алтруист, защото биологичната му природа няма нищо общо с морала. Всички морални идеи и понятия са присъщи на човека само в човешкото общество. Затова биологичната, органична природа не носи морален характер. Моралното съзнание на човека има дълбоки основи в очовечаването на общественно-материалния живот на хората. В моралното съзнание на човека процесът по обединение и солидарност на хората намира израз в хуманитарния морал, а идеята за хуманност в морала откриваме в християнството. Важна институция за очовечаването на човека е и училището – могъщ фактор за формирането на съзнанието, за изграждането на светогледа и морала на младото поколение.

Темите за ролята на егоизма в изграждането на човешкото същество са актуални и днес. През последните години на пазара се появиха книги²⁵, в които се търсят корените на Егото, начините по които човек би могъл да го трансформира в креативна, творческа енергия, вместо в саморазрушителен инструмент. И в наши дни продължават споровете „за“ и „против“ „съществуването“ на Егото и неговото място в човешкото развитие. Актуална е и темата за границите на човешката природа. Моралът, устойчивостта на моралното поведение и днес са предмет на дискусии. Въпросите, свързани с мотивите

²⁵ „Твоего его е врагът“ на Райън Холдей, „Егото и защитните механизми“ на Ана Фройд, „Его психология“ на Валентин Бояджиев и др.

на човека да помага, да бъде добър, състрадателен и какво е тяхното отношение към характера, са актуални и търсят нови посоки, предизвикани от личностните наслагвания и развитието на индивида.

ЗА ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ ПОЛОВЕТЕ

В началото на XX век темата за мястото на жената в социума и нейните права става все по-обществено огласена и важна. В световен мащаб от края на XIX век натискът от страна на жените в посока постигане на равни права е видим. Появата на суфражетките в Англия и САЩ, борещи се за предоставянето на изборителни права на жените, е съществен момент изобщо за излизането на жената от дома и желанието ѝ да бъде възприемана отвъд наложената ѝ роля на домакиня и майка. През 1908 г. в България се полагат основите на Съюза на напредничавите жени, който по-късно е преименуван на съюз „Равноправие“. Благодарение на действията, предприети от Съюза, през 1909 г. със Закона за народната просвета за пръв път се дава право на жените да бъдат избирани в училищните настоятелства, но все още не могат да гласуват. Едва през 1944 г. българската жена придобива равни права с мъжете и вече може да гласува.

Статиите, поместени в различни броеве на сп. „Философски преглед“, представляват интерес с оглед на възприемането на жената в обществото, дома, в интимния ѝ живот. Александър Минчев е авторът, публикувал в списанието два текста, които изразяват духа на популярната в началото на XX в. книга на Ото Вайнингер „Пол и характер“ (изд. през 1906, а у нас се появява през 1927), в която жената и като емоционално, и като разумно същество е представена на много по-ниско стъпало от развитието на мъжа. Изследването на Вайнингер в световен мащаб предизвиква полюсни реакции, наблюдавани и у нас. През 1928 г. Марин Гр. Петров издава книгата „Половата проблема и Отто Вайнингер“, в която авторът се противопоставя на тезите на Вайнингер за апологизирането на мъжа, а жената представя като същество без стойност за живота в интелектуално и душевно отношение. Вайнингер отива и по-далеч (гл. 10, ч. 2 на книгата), че при *сравняване интелектуалните качества на човека с тия от животинското царство застъпва в сравнението си само мъжа (тъй като според него човекът е само мъж) и отрича „душата“ не само у животните, но и у жената, отрича*

нейните способности, които притежава само мъжът – „човекът“²⁶. За Вайнингер характерното у жената е само отрицателно. В нея няма логика, етика, съзнание, следователно няма характер. Критичните нотки в книгата на М. Петров са насочени към недостатъчното осмисляне от страна на Вайнингер на комплексната същност на женската природа. Друга книга, издадена няколко години след горепосочената, е на Любен Казанджиев²⁷, който също остро реагира на тезите на Вайнингер за природата на жената и нейното място в обществото. Дори еманципаторските импулси за Вайнингер са свързани с желанието заключения в нея мъж да нададе глас. Талантът и дарбите на жената също се подхранват от мъжете в семейството. Само мъжествената жена се стреми да изравни правата си с мъжете, докато женствената – не изпитва нужда от еманципация.

Появата на книги против изследването на Вайнингер е доказателство, че в българското общество в първите десетилетия на ХХ век съзнанието на някои интелектуалци е адекватно спрямо и отворено към извеждането на реалните качества на жената като пълноправен на мъжа индивид. Другата позиция, в духа на Вайнингер, е отразена в статиите на Александър Минчев, които не остават без ответна реакция, изразена полемично от Мария Желязкова в брой на списание „Философски преглед“, за който също ще стане дума.

В своята статия „Отношенията между половете“ (13, 5) Минчев още в началото заявява позиция, която поддържа до самия край, а именно, *че независимо от неотменните атавистични обременености от анатомично-биологично и психо-сексуално естество и за двата пола, жената едва крачи напред... (...) Измежду висшите животински видове мъжките индивиди показват по-силна тенденция на развитие, отколкото женските, защото тяхното участие в процеса на размножаването е значително по-малък*²⁸. Според автора жената е по-близо до природата, отколкото самият мъж, заради месечните ѝ неразположения и нейната главна функция да износва плода. Отдалечаването на мъжа от природата се дължи на особеността на неговия пол. Той е по-малко свързан с процеса на възпроизводството и има много време да се възвисява по пътя на абстрактното и по-малко примитивното. *Неговият път е равен и самобитен с тенденциите към небивал възход и развитие на*

²⁶ Вж. Петров, М. Половата проблема и Отто Вайнингер. София: Печ. Анна Г. Камберова, 1928, с. 19.

²⁷ Вж. Казанджиев, Л. Против Вайнингер. Книга върху характерологията и проблемата на ценността на половете. София: Печ. „Художник“, 1934.

²⁸ Вж. кн. 5, 1941, с. 406–420.

*мисълта*²⁹. Авторът преминава и през описание на отделни части на тялото на мъжа и жената, за да разкрие напълно доброволното желание на жената да постави себе си под контрола на мъжа. Неустойими за жената се оказват гласът и целувката на мъжа. Говор, песен, музика – това са трите стрели, с които може да бъде повалена е най-сериозната и скрупулна мадона, по думите на Минчев, а целунатата жена е вече предварително притежавана. Ето защо, продължава авторът, *половата любов при мъжа е по-одухотворена, по-сдържана и възвишена, а у жената – по-реална, безразсъдна и примитивна. Мъжът далеко надвишава жената по пътя на одухотвореността*³⁰.

Влиянието на книгата на Вайнингер в моделирането и писането за отношенията между мъжа и жената е видимо в статията на Минчев, който няколко години по-късно публикува в списанието и друг текст, отново развит в същия дух. „Вечното неравенство между половете“ (15, 1) продължава неговите разсъждения, като започва от очевидната телесна отлика, половите усещания, духовно развитие, но тук патосът на автора да представя мъжа като висше божествено създание е малко по-скромен, по-внимателен е в своите генерализации. След като описва видимите телесни разлики между двата пола (размер на тялото, гръден кош и др.), авторът обобщава, че мъжът се различава с по-нежен и висок качествен строеж. Жената представя през увеличената матка по време на бременността, която изпълва цялата коремна кухина и др. Цял живот, разсъждава Минчев, жената е зависима и подчинена на своя корем: *от пубертета – като тренировъчна арена на нейните полови органи; през зрялата възраст – като завод за производство (създаване) на нов живот, през старчеството – като уравновесител на тия натрупани стихийни сили*³¹. С други думи – жената остава подвластна на своята природа. Нейният череп заема по големина и съотношение на анатомически размери средно между черепа на мъжа и детето. Женският мозък клони към по-голяма простота, а жената представлява по-малко разнообразие, отколкото мъжът.

Ако изобщо би могло да се говори за превъзходство при половете, в статията авторът дава превес на жената, която е по-първична, по-неземна, по-необхватна, докато мъжът е само неин случаен двигател, неин поощрител. У жената вилнее нагонът, а у мъжа – мисълта, което навежда Минчев на заключението, че главен душевен център у мъжа е мозъкът, а у жената нейните полови органи. В разсъжденията си относно еманципацията на жените в статията също се наблюдават влияния от Вайнингер.

²⁹ Пак там, с. 407.

³⁰ Пак там, с. 418.

³¹ Вж. Минчев, А. Вечното неравенство между половете – кн. 1, 1943, с. 50.

Съществуват жени, които удивляват със своята нападателност, а славата на тези мъжкарани се носи незаслужено между мъжете. Те не са полово нито по-топли, нито по-женствени от своите сестри, които тихо и боязливо отстъпват пред набезите на мъжете. *Те са само злощастни носителки на мъжки качества, които обуславят техния нападателен характер*³². Излагането на подобно твърдение от страна на автора в случая не представя мъжа в добра светлина, защото именно мъжките качества, използвани от жените, за да привлекат вниманието, по различен от кокетирането начин, на противоположния пол са огледало на характера на мъжете, който, видян през женските действия, е възприет като нападателен.

През 1942 г. в списанието е публикувана статията на Мария Желязкова „За половите отношения“ (14, 3), в която авторката влиза в остра полемика с първата статия на Ал. Минчев „Отношенията между половете“. Още във въвеждащите думи Желязкова изразява своето несъгласие с възгледите на Минчев. *Смятам че той, пише авторката, тръгва от погрешни предпоставки и идва до неотговарящи на действителността заключения, които неоправдано и съвсем незаслужено унижават жената като личност*³³. В началото на своята статия Минчев прави разлика между по-висшето, към което се стреми мъжът, и по-нисшето, в което се намира жената. Авторът не изяснява кои белези у човека са висши и кои нисши. Вместо да работи със спецификата на устройството на двата пола, статията му разгръща горепосочените елементи.

Желязкова, като изхожда от половите отношения, е на мнение, че изчезването на инстинкта и заменянето му с разума е докарало човека до състояние да върши протиеестествени неща, които не съответстват на прехвалената у него висока степен на развитие. По време на бременността мъжкото животно например не търси женското, а за своето полово удоволствие мъжът не се спира пред бременността на неговата жена. Животното не абортира, докато, заради своето удоволствие, човекът принуждава зависещата от материалната му сила жена да прибегне до подобен акт. Минчев твърди, че по-напредналият в развитието си мъж влияе благотворно върху съдбата на жената чрез поколенията. *Но как може, разсъждава авторката, влиянието да бъде благотворно, когато според нашия автор мъжът се е отклонил от природата, поради което в известен смисъл той е „изрод“!, ако не би имало други обстоятелства, които да влияят сигурно върху личността и характера на човека – обстоятелства от чисто*

³² Пак там, с. 58.

³³ Желязкова, М. За половите отношения – кн. 3, 1942, с. 239.

социално естество – аз бих посочила както растящия нравствен упадък у много жени, така (...) половата разюзданост като лошо наследство от изродения и все повече израждащия се в полово отношение мъж³⁴. Подобна позиция заема още през 1928 г. Марин Петров в споменатата вече книга „Половата проблема и Отто Вайнингер“. Петров разглежда безсрамието на жената през визията на мъжа за самата нея. За да бъдат жените безсрамни, са безсрамни много повече мъжете, че желаят тяхната безсрамност. Безсрамни са мъжете, че поддържат това свое животинско състояние³⁵. Появата на подобни текстове е сигнал за все по-настоятелното извеждане на фигурата на жената от дома, от наложената ѝ роля на покорна, безгласна съпруга, дъщеря и майка. Ревизират се патриархалните порядки и задължителната зависимост (емоционална и физическа) на жената от мъжките фигури в нейния живот. Проблематизира се възприетото за положително покровителство от страна на мъжа, а неговото наставничество по-скоро възпрепятства, отколкото въздейства благотворно на развитието на жената в обществото.

В цялата статия на Минчев като червена нишка се налага твърдението му, че мъжът е по-висше същество, че неговият път за културен възход е по-широк и по-лесен. Полът на жената е само средство – дори когато тя търгува с тялото си, извършва подобни жертви, за да нахрани себе си, децата си. Одухотвореният мъж, както го възприема Минчев, се е снижил до краката на кокотката не за друго, пише Желязкова, а само поради полово си удоволствие, в което се топи и изгаря като личност и като стопански и културен деец³⁶. Желязкова се противопоставя на обобщенията, които Минчев прави, свързани с пола като отправна точка за осмислянето на културните особености на типове жена и мъж.

Проблемите около и интересът изобщо на човешкото същество към отношенията между половете са актуални и днес. Макар и да живеем във век, в който жената се е преборила за правото, като цяло зададено по рождение на всеки индивид, свободно да избира пътищата на собственото си развитие, властващият мачизъм, дори във времена на ускоряващо се технологично и културно развитие, продължава да потиска жената като индивид и човешко същество през религиозни и законови разпоредби, през насилието на по-силния над по-слабия телесно и др.

³⁴ Пак там, с. 241.

³⁵ Вж. Петров, М. Половата проблема и Отто Вайнингер. София: Печ. Анна Г. Камберова, 1928, с. 64.

³⁶ Пак там, с. 247.

ОЧИТЕ КАТО ИЗРАЗ НА ДУШЕВНИ ВЪЗПРИЯТИЯ

През 1941 г. в рубриката „Въпроси и отговори“ е публикувана статията на Георги Томалевски „Душата на късогледите“ (13, 3), в която авторът отговаря на поставен в редакцията въпрос дали късогледите имат собствена психология. По всичко личи, пише авторът, *че късогледите хора действително имат по-особена психика*³⁷. Поради бавната и почти загубена приспособимост, в окото има нещо неустановено, трагически блуждаещо. В подобни моменти окото изразява най-ясно загубената еластичност за опитно установяване и едва може да се нарече институт на съзнанието. Остава ли обаче късогледството един дефект на окото, нещо изолирано, без отражение в душевната нагласа на индивида? Чрез зрението човек натрупва обилен материал в своето подсъзнание. С получените отвън образи изгражда съществена част от знанието си за вътрешния, обективния свят, специално за неговата материална същност. Независимо дали понятията на света са измамни или верни, те са градивен материал, използван при оформянето на човешкото познание за света и отношенията в него. Освен че гледането до голяма степен е навик, възпитание, то е и могъщо средство за проникване в тайните на живота. Да гледаш, твърди Томалевски, ще рече *да пренасяш по един необикновен начин външната действителност в своята душа и после да „проектираш“ своята душа върху външната действителност*³⁸. Гледането е свързано не само с обективни, натрупани през опита навици, не е само контурно-пространствена предметна репродукция на света, а призма, през която човек опознава взаимоотношенията между отделните негови части и усилие за вникване в тяхната вътрешна същина.

Едно око е много по-подготвено да вникне в обектите от друго, ако способността на това око да вижда е подсилена с вътрешно зрение, което не е дар на окото, а е дар на душата. Окото също подлежи на вътрешна еволюция. Устройството и качествата на зрителния орган, взети като сложна оптична комбинация, са научно описани и осмислени, но претворяването на оптичните феномени в душевни възприятия е сложен за научно дефиниране процес, имащ отношение към различни нива на психичния и душевен живот на индивида. Късогледите хора например, когато са без очила, нямат очертана предметност. Светът за тях е в една мъглявина, в която предметите са

³⁷ Вж. Томалевски, Г. Душата на късогледите – кн. 3, год. XIII, 1941, с. 277.

³⁸ Пак там, с. 277.

обкръжени с ореол на дифузна оцветеност – тайнствени, плахи, несигурни. Когато е със съответните очила, пише авторът, тази панорама се сменя с един студено и рязко очертан план на виждане, рязкост, която далеч не отговаря на мекотата на известни моменти в наблюдаваната действителност³⁹. Според Томалевски всеки късоглед знае и си мисли често за това, че светът, който той наблюдава през очилата си, не е същият, наблюдаван от другите, а една оптична условност, очертана с различна острота от остротата на друга оптична условност, наблюдавана от хора с нормално зрение.

ОБОБЩЕНИЕ

Списание „Философски преглед“ е интелектуална трибуна, от която в първите десетилетия на ХХ век се разглеждат теми и проблеми, имащи не само отношение към българската действителност, а отразяват духовните и интелектуални процеси в световен мащаб. Не е случайно, че именно по неговите страници се появяват статии със засилен интерес към етичните предизвикателства, пред които е изправен човекът и като индивид, и като част от обществото, във време, което проблематизира собствените му граници заради все по-настъпателното проникване на новите технологии във все по-голяма част от сферите на живота. Постоянната изменяемост на общочовешките ценности провокира етиката да се връща към изконни за нея теми – морал, егоизъм, самосъзнание, духовни опори, които неизбежно променят първоначално зададените им хоризонти и устойчивост, модифицират се с еволюцията на обществото, неговото историческо, културно и социално развитие; търсят нови опори, съобразени с предизвикателствата на изменящия се свят.

Поместените в списанието статии и за отношенията между половете обръщат противоречието на възгледи и влияния, обръщат внимание на жената не само в ролята ѝ на спътница на мъжа, на майка и др., но и на жената като индивид, притежаващ всички необходими качества не само да се развива духовно и интелектуално, но и да остави следи в области, които до този момент са били забранена територия за нея – изкуство, политика и др.

Изследването на периодични издания от началото на ХХ век задава не само важен изследователски материал за проследяването на процесите в различни сфери на живота,

³⁹ Пак там, с. 279.

но е и провокация към собственото ни съвремие да ревизираме моралните, етичните и духовните устои, върху които се развива обществото през XXI век; да проследим степента на отгласване или доближаване до традициите; да си дадем сметка къде точно по пътя на еволюцията се позиционира днешния човек и дали е взел необходимите инструменти, оставени от неговите предци, за да създаде бъдеще, което да разкрива нови духовни хоризонти, или просто използва останките на идеи и виждания, които в своята сърцевина водят човечеството до инволюция.

Библиография

Видова, Н. Поглед върху историята на етиката в България. – *Критика и хуманизъм*, 2009, № 1, с. 151-170.

Витанова, Н. Възгледите на Сократ в границите на образователната парадигма. – *Философия*, 2015, № 1, с. 93–105.

Казанджиев, Л. Против Вайнингер. Книга върху характерологията и проблемата на ценността на половете. София: Печатница Художник, 1934.

Нешев, К. Система на етиката. София: Парадигма, 1999.

Проданов, В. Етиката в България – вчера днес и утре. – В: *Етиката в България – вчера, днес и утре*. В. Търново: Фабер, 2005, с. 7-29.

Петров, М. Половата проблема и Отто Вайнингер. София: Печ. Анна Г. Камберова, 1928.

Статии от сп. „Философски преглед“

Георгов, Ив. Егоизмът и безкористието като принципи на нравствения живот – V, 2, 1933, с. 97-113.

Иванов, К. Очовечаване на човека – XIV, 3, 1942, с. 219-239.

Желязкова, М. За половите отношения – XIV, 3, 1942, 239-250.

Михалчев, Д. Егоизмът като етическа проблема – X, 3, 1938, с. 193-206.

Михалчев, Д. Етиката на слабите и моралът на силните – XIV, 2, 1942, с. 97-114.

Минчев, Ал. Отношенията между половете – XIII, 5, 1941, с. 406-420.

Минчев, Ал. Вечното неравенство между половете – XV, 1, 1943, с. 49-60.